

ОСНОВИ ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЯЗИЧНИЦЬКОГО МОНОТЕЇЗМУ – КУЛЬТ РОДА ТА РОЖАНИЦЬ

Духовність української нації ґрунтується на фундаменті синкретизму місцевих язичницьких вірувань та канонів візантійського православ'я. Таким чином, дослідження язичницьких витоків сучасної української культури є актуальним, тому що дає змогу більш глибоко усвідомити сучасний розвиток вітчизняної культури.

Великий інтерес у даному відношенні становлять собою загадкові язичницькі божества – Род та рожаниці – прабатьки людей та богів, уособлення Всесвіту.

Реконструкція уявлень наших предків, пов'язаних з Родом та близьких до нього рожаниць, – головна мета даної статті.

Незважаючи на багаторівневу історіографічну базу, в сучасній науці не існує єдиної концептуально-цілісної системи уявлень стосовно даної проблеми, тому новизна дослідження не викликає ніякого сумніву.

Робота виконувалася як складова частина комплексної наукової теми кафедри філософських наук Миколаївського державного університету “Актуальні проблеми східнослов'янської ментальності” при співпраці з Інститутом філософії НАН України.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципі історизму та об'єктивності.

Матеріали статті можуть бути використані при підготовці вузівських курсів з історії релігії, етнографії та історії України. В історичній науці існують різні погляди на функції Рода та близьких до нього рожаниць в язичницькій уяві східних слов'ян.

Більшість дослідників зводять роль Рода та рожаниць до вшанування померлих пращурів або плодючості землі та прирівнюють його до Чура – уособлення померлих людей сакральної громади [1; 2; 3]. М. Попович висунув гіпотезу, згідно з якою Род – це одне з імен Велеса – бога худоби [4].

Проти такого, дещо однобічного, трактування даної проблеми рішуче виступив Б.О. Рибаків, на думку якого, Род у свідомості наших предків був пов'язаний не лише з “нижчим”, або “підземним”, світом, а й зі всіма сферами життя східних слов'ян [5].

Точку зору Рибаків Б.О. згодом підтримали О.М. Рапов [6], Я.Е. Боровський [7], В.М. Ричка, О.П. Моця [8]. С.О. Токарев висловив припущення, згідно з яким Род та рожаниці у давніх слов'ян становили собою єдність княжого роду як суб'єкта та об'єкта права руських князів, територіальної єдності та родової громади [9].

Згідно з точкою зору Г.С. Лозко, Род уособлював нащадків одного предка, тобто він був пов'язаний з усім разом в сукупності – померлими предками, живими нащадками та ще не народженим поколінням [10]. Таким чином, історіографічний аналіз матеріалу поставленої у даному дослідженні проблеми дозволяє дійти висновку про те, що в науці досить не існує єдиної концептуально-цілісної системи уявлень про погляди східних слов'ян-язичників на бога Рода та рожаниць, і, отже, дана тема заслуговує на аналіз.

Про наявність у давньослов'янському пантеоні антропоморфного бога – володаря життя та смерті людей та повелителя богів – свідчить ряд письмових іноземних та вітчизняних джерел. Так, візантійський автор Прокопій Кесарійський у своїй “Війні з готами”, зокрема, зазначає: “Вони вважають, що тільки один бог, творець блискавок, є володарем над усіма, і йому приносять в жертву биків і відбувають інші обряди. Долі вони не знають, і коли їм загрожує смерть чи через хворобу, чи на війні, то вони дають обіцянку: якщо врятуються, приносять богу жертву за свою душу; уникнувши смерті, вони приносять в жертву те, що обіцяли, і думають, що спасіння куплене ціною цієї жертви” [11].

Подібні дані знаходимо і в германського хроніста Гемольда – “Між різними богами, під владою яких знаходяться лани та ліси, сум та радість, слов'яни не заперечують єдиного бога на небі, який керує іншими. Він самий могутній, піклується про небесні справи, а інші боги походять від його крові, і чим поважніші вони, тим ближче до цього бога” [12].

На жаль, обидва джерела не дозволяють зробити ніякого висновку відносно імені верховного бога. Разом з тим, як вірно зазначив О. Афанасьєв, Гемольд у даному уривку мав на увазі не Перуна, якого добре знав, часто буваючи на східнослов'янських землях, а якесь інше авторитетне божество [13].

Відомості Прокопія Кесарійського та Гемольда знаходять підтвердження і в розповіді арабського мандрівника Ібн-Фадлана. Так, у своїх “Записках мандрівника” він розповідає, що слов'янські купці, які потрапляли до Булгара, приносили у жертву хліб, м'ясо, цибулю або часник, молоко та мед ідолам, які становили собою зображення високого діда, оточеного більш низькими статуями жінок – його дружин та дочок та прохали в їх доброї торгівлі [14].

Б.Д. Греков звернув увагу на те, що у даному уривку описуються боги, від яких залежала вдача у торгівлі, і дійшов висновку, що Ібн-Фадлан мав на увазі Велеса та його нащадків [15].

Інший відомий дослідник І.Е. Забелін висунув гіпотезу, згідно з якою Ібн-Фадлан описав поклоніння Роду та „рожаницям” [16].

На нашу думку, точка зору І.Е. Забеліна здається більш логічною.

По-перше, зв'язок Велеса з торгівлею поки ще залишається лише науковою гіпотезою, у жодному з давньослов'янських джерел він богом торгівлі не називається.

По-друге, за даними Ібн-Фадлана, головний ідол був оточений іншими, жіночими ідолами – дочками та дружинами верховного бога, що дуже нагадує Рода та „рожа ниць”.

По-третє, жертви, які, за даними арабського мандрівника, слов'янські купці приносили головному ідолу, повністю співпадають з жертвами Роду та „рожаницям”, які згадуються у вітчизняних ранньохристиянських джерелах.

У “Слові якогось Христолюбця”, наприклад, невідомий автор розповідає: “Не токмо же простою зло творимь, и смешаемь нькие чистые молитвы с проклятымь молениемь идольскимь – трисвятыя Богородица съ рожаницами лжеставятъ, коутья ины трапезы закононого обеда... Иже стравятъ трапезоу Роду и рожаницамъ, короваи колят вилам” [17].

Подібне згадується і у “Вопрошаннях кіріка новгородському єпископу Ніфонту”: “Аже се Роду и рожанице крают хлеба и сыры и мед” [18].

У слов'янській вставці до джерела XVI ст. “Лівіютика” знаходимо наступне: “А что „рожаницам” и Роду крают хлеб и сыр и мед браняшесе велми негди речь молвят обряд пиющи и ядящи”[19].

Таким чином, співставлення даних письмових джерел дозволяють дійти висновку, що Ібн-Фадлан, описуючи жертвоприношення дерев'яним ідолам, мав на увазі Рода та рожаниць, отже, ці божества мали впливати в уяві наших предків на торгівлю, багатство та заможність людей.

Ці висновки підтверджують і дані етимології. Так, похідними від імені бога Рода є слова врожай, врода, урод (в зазначенні врожай), у давньослов'янській мові слово “род” означало також долю людини [20].

Симптоматична також схожість надавання жертв Роду та рожаницям та обряд “кормління” померлих пращурів під час “паріння” берегинь у лазнях.

Так, у глосі до “Слова Іоанна Златоуста про ідолів”, де описуються обряди, пов'язані з поминанням померлих предків – берегинь, знаходимо – “крестьяны проповедующе мясо й молоко и яйца и вся потребная бесом и на печь, и люще въ бани, мытися имь велят, чесоль и оубрусъ вышающе, в мовнице” [21].

Показовим є у цьому відношенні також давньослов'янський вираз – “Діти бігають Рода, а Господь п'яної людини” у значенні – “діти бояться померлого предка”, який згадується у “Молінні Данила Заточника, “Слові про царів та князів” та деяких інших давньоруських письмових джерелах” [22; 23].

На зв'язок Рода та рожаниць з культом померлих упирів та берегинь прямо вказує і

“Слово Григорія Богослова про ідолів”, в якому невідомий давньоруський автор стверджує по відношенню до своїх співвітчизників: “И ти начаша требы класти Роду и рожаницам преже Перуна, бога их, а прете того клали требы оупырям и берегиням” [24].

Таким чином, Род та рожаниці в язичницькій уяві східних слов'ян становили собою персоніфікованих берегинь минулого і, отже, були пов'язані з підземним світом мертвих і культом предків. Разом з тим гіпотеза Б.О. Рібакова та інших деяких сучасних дослідників про всебічний характер Рода та рожаниць також знаходить фактологічне підтвердження.

У давньослов'янській мові існують терміни, похідні від слова “род” та пов'язані не лише з потойбічним світом, а й з небесним та земним світами.

Так, у “Шестодневе Кирила Філософа” згадується “огнено родьство”, “огнений род”, “рай”, “родьник” [25].

Крім того, у деяких давньослов'янських джерелах Род згадується як небесний бог, якому підвладні вітер та хмари. Він нібито “вдуває” життя в людей, дарує їм життя.

Так, у слов'янській Кормчій книзі за списком XIII ст. згадуються “чарівники” та “волшебніки”, які нібито мали змогу впливати на бога Рода, у власності якого нібито знаходилися хмари та дощ [26].

Не менший інтерес викликає інше джерело – слов'янський голос до грецького “Девкаліонового потоку” за списком XV ст. Зокрема, у цьому джерелі знаходимо: “Вседержитель, иже един бессмертен и непогибающий творец, дуну бо ему на лице дух жизни и бысть человек в душу живу: то ти не Род, сидя на воздухе, мечет на землю груды – и в том рождаются дети” [27].

Автор рукопису, подібно до автора глоссу до “Слова Григорія Богослова про ідолів” порівнює Рода, якій сидить на небі з християнським Саваофом. Крім того, Род у даному джерелі виглядає засновником людського життя та його душі.

Міф, представлений у слов'янському глосі до “Девкаліонового потоку”, добре простежується і в “Повесті временних літ”. У даному джерелі під 1071 роком розповідається про те, як суздальський воєвода Ян Вишатіч узяв у полон двох слов'янських жерців і спитав їх: як було створено людину? На що отримав відповідь: “Бог мывся в мовнице и вспотився, отерся ветхом и верже с нбси на землю, на распре сотона с Бмь, кому в немь створити человека и створи дьявол человека” [28].

Міфологічний сюжет, представлений вище, носить синкретичний характер і виник під впливом християнського дуалізму, який складався з уявлень про протистояння Бога та диявола. Разом з тим в даному джерелі простежуються язичницькі коріння: “Небесний бог (можливо, Род) мився у лазні та вилив піт з водою на землю, з цієї води виникли люди”.

Таким чином, повна модель створення людини за допомогою язичницького небесного бога-творця повністю співпала в обох письмових джерелах.

Побічно підтверджується вірність реконструкції даного міфу, уявлення про сакральність лазні у давніх слов'ян-язичників. Можливо, що в очах наших предків лазні були кордоном між реальним світом та світом богів.

За даними письмових джерел, в лазнях вшановували пам'ять померлих небіжчиків. Згідно з Легендою про помсту княгині Ольги древлянам з "Повісті временних літ" людей, які повинні були після смерті слугувати забитому князю Ігорю у потойбічному світі, живцем спалили у лазні.

Навіть у XI ст. лазні вважалися нашими пращурами небезпечним місцем. Ні в якому випадку в них не можна було проводити ніч, інакше місцева нежить мала змогу вбити сміливця. Іноді духам, які нібито жили у лазнях, – банікам приносили у жертву шматки житнього хліба або курей. На місті, де колись стояли лазні, не можна було будувати житло.

На нашу думку, в силу своєї всебічності Род вірогідно здійснював і функції грізного бога – судді, караючого грішників. На цю думку наштовхують назви деяких хвороб – "родимець", "родимчик". В Україні до нашого часу зберігся вираз: "Щоб тебе родимець побив", який означає побажання комусь лиха, хвороби або смерті.

Таким чином, в космологічній уяві східних слов'ян-язичників Род та його жіночі іпостасі – рожаниці являли собою уособлення Всесвіту, прашура богів, володаря добробуту життя та смерті людей, творця людської душі.

Література

1. Соловьев С.М. История России с древнейших времен в восемнадцати книгах.- М.: Мысль, 1988. – Т. 1-2. – С. 282.
2. Русское православие: веки истории / Под ред. Я.Н. Щапова. – М.: Наука, 1989. – С. 10.
3. Зубарь В.М. Павленко Ю.В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. – Киев: Наукова думка, 1988. – С. 106.
4. Попович Мирослав. Нарис історії культури України. – К.: Наукова думка, 1998. – С. 46.
5. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука. – С. 458-489.
6. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой половине XII в. – М.: Высшая школа, 1988. – С. 33.
7. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян – К.: Наукова думка, 1982. – С. 26-27.
8. Ричка В.М. Моця О.П. Київська Русь: від язичництва до християнства. – Київ: Глобус, 1996. – С. 21-22.
9. Мифы народов мира. Энциклопедия / Под ред. С.А. Токарева. – М.: Издательство Большой Российской энциклопедии, 1988. – С. 385.
10. Лозко Г.С. Українське язичництво. – К.: Фотовидеосервіс, 1994. – С. 64.

11. Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М.: Политиздат, 1950. – С. 23-24.
12. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1865. – Т. 1. – С. 131.
13. Там само. – С. 132.
14. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с половины VII до конца X в. / Собрание, перевод и объяснение А.Я. Гаркави. – СПб., 1870. – С. 95.
15. Греков Б.Д. Культура Киевской Руси. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1944. – С. 25.
16. Забелин И. История русской жизни с древнейших времен. – М., 1876. – Ч. 1. – С. 458.
17. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1907. – С. 377.
18. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков / Под. ред. О. Буслаева. – М.: Университетская типография. – Стб. 387.
19. Истрин В.М. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках И.И. Срезневского // Сборник ОРЯС. – Т. 12. – Ч. 1. – С. 314.
20. Срезневский И.И. Словарь русского языка. – М.: Книга, 1989. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 135-136.
21. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1907. – С. 89.
22. Покровский Ф.И. Слова из святых книг собранных. Четыре сборных поучения с русскими вставками // Сборник ИОРЯС. – Т. 12. – Кн. 1. – С. 219-249.
23. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков / Под. ред. О. Буслаева. – М.: Университетская типография. – Стб. 625-632.
24. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1907. – С. 385.
25. Соболевский А.И. Шестоднев Кирила Філософа // Сборник ИОРЯС. – Т. VI. – Кн. II. – С. 177-202.
26. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков / Под. ред. О. Буслаева. – М.: Университетская типография. – Стб. 381.
27. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1865. – Т. 1. – С. 467.
28. ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. – М., Издательство АН СССР. – 1962. – 472 стб. – С. 175.